

תקציר

עם הקמת מדינת ישראל נפתחו שערי הארץ, ויהודים מכל העולם החלו להגיע לארץ. בשלוש השנים הראשונות לקיום המדינה (1948-1950) הגיעו ארצה, בעיקר ביזמת שלטונות המדינה כ-461,157 עולים. מתוכם הגיעו לארץ 58,885 עולים מצפון אפריקה (מרזקו, אלג'יריה, לוב וטוניסיה). משנת 1952 עד סוף העשור הראשון לקיום המדינה הגיעו עוד 353,746 עולים ובסך הכול עלו לארץ בין השנים 1948-1958, 814,858 עולים מתוכם 192,804 הגיעו מצפון אפריקה. בשנים אלה נאלצה מדינת ישראל להתמודד עם גלי העלייה ההמונית, לספק לעולים מגורים, תעסוקה, חינוך, בריאות ועוד. בהתמודדותה עם זרם העולים הקימה המדינה שורה של יישובים – מושבי עולים, עיירות פיתוח ושיכונים בשולי היישובים הוותיקים.

עבודה זו בחנה תהליך מיונם ויישובם של עולי צפון אפריקה במושבי העולים בגליל-העליון בחבל לכיש ובנגב הצפוני בעשור הראשון להקמת מדינת ישראל. מטרת המחקר היא להבין הסיבות השונות שעמדו בבסיס ההחלטה לשלוח את עולי צפון אפריקה למושבי העולים השונים בגליל-העליון במרכז הארץ בחבל לכיש ובנגב הצפוני. באמצעות מחקר זה ניתן יהיה לבחון הטענה כי עולי צפון אפריקה הופלו לרעה בכול הנוגע להתיישבות במושבי-העולים בכך, ש"נזרקו לפריפריה" סמוך לגבולות ללא תשתיות מתאימות.

שאלות המחקר שבהן עוסק מחקר זה

א. מה היה העיקרון המנחה בבסיסו של הליך מיון העלאת העולים ארצה בכלל והעלאת יוצאי מדינות צפון אפריקה בפרט ומתי החלו לפעול לאורו? היכן נערכו המיונים ומה היו תוצאות מיונים אלה באשר לעלייה ולקליטת העולים במדינת ישראל?

ב. כיצד הופנו עולים להתיישבות? האם אמות מידה אחדות עמדו בבסיס המיון או שלעולי מדינות צפון-אפריקה נקבעו אמות מידה ייחודיות? האם חל שינוי לאורך העשור באמות המידה שנקבעו למיון העולים?

ג. במה התאפיין הליך קבלת ההחלטות של השלטון המרכזי שנגע בסיבות להקצאת מקומות להתיישבות העולים במושבי העולים ובפרט במושבים שיושבו בהם עולי צפון אפריקה? מהו מערך השיקולים (סיבות וגורמים) שהביאו ליישוב עולי צפון אפריקה במקום בו יושבו?

ד. האם מיון העולים סייע בהיקלטותם של העולים בכך שנשלחו המתאימים ביותר אל ההתיישבות החקלאית? האם ניתן והפחית את חבלי לידת היקלטותם במושבי-העולים? מנע עזיבה ונטישת מושבי-עולים?

ה. כיצד השפיעה תפיסת "המקומות המרכזיים" על תיכנון המיקום של מושבי העולים וכיצד הותאמה לגיבוש מבנה יישובי היררכי שכונה "התיישבות אזורית" בחבל לכיש, בנגב, בגליל העליון ובחבל התענך?

ו. היכן מוקמו מושבי העולים מצפון אפריקה, בקרבת גבולות המדינה או אך רק באזורי הספר?

ז. מדוע, על אף הרצון למיזוג גלויות, הוקמו מעט מושבי עולים שנעשה בהם עירוב עולים מארצות מוצא שונות?

ח. כיצד השפיעו התנאים הגיאוגרפיים וההתיישבות המאולצת על התפתחותם של מושבי העולים בכלל ושל מושבי העולים מצפון אפריקה בפרט?

מקורות המחקר

מחקר זה התבסס בעיקר על ניתוח מסמכים שונים שעסקו בנושא בתקופה הנידונה: דיונים רשמיים של ישיבות הנהלת הסוכנות והמוסד לתיאום; תכתובות של מחלקת ההתיישבות, של מפעל הנגב ומסמכים שנכתבו בידי ועדים של מושבי עולים שונים; מסמכים ומכתבים אישיים של עולים שהגיעו ארצה ושל מתיישבים במושבי העולים השונים; וכתבות בעיתוני התקופה. מסמכים אלו נאספו בארכיונים שונים ובהם: ארכיון המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון מכון לבון. לצורך מחקר זה נעשה הוכנו מפות שונות ונבחנו נתונים סטטיסטיים שפורסמו באמצעות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

לעבודה ארבעה פרקים:

הפרק הראשון עוסק במערך מיון העולים לסוגיו ולתקופותיו השונות. הפרק השני עוסק בסיבות השונות להפניית העולים למושבי העולים. בפרק השלישי נידונה סוגיית הקליטה במושבים וההתאמה, ומתבהרת העובדה כי מיון העולים לא ברר נכונה את האנשים המתאימים להתיישבות, ולכן עולים רבים נטשו את מושבי העולים. הפרק הרביעי מציג עובדות מספריות באשר להתיישבות במושבים בכלל ובמושבים שאוכלסו על ידי יוצאי צפון אפריקה בפרט ומבהיר את הבעיות שאפיינו את מושבי העולים בשלושת המרחבים הגאוגרפיים שבהם עוסק מחקר זה: בגליל העליון בחבל לכיש ובנגב הצפוני.

הפרק הראשון עוסק בדרך שבה התמודדה המדינה עם גלי העלייה הגדולים. תשומת לב מיוחדת ניתנת לאמצעים שנקטה מדינת ישראל במהלך 1949 כדי להתמודד עם מספר העולים העצום שהתדפק על שערי המדינה. מחלקת העלייה יצרה שלושה וסותים מרכזיים שונים לשליטה בזרם העולים:

1. ויסות העלייה באמצעות בדיקות מיון רפואיות. כל העולים מכל מקום בעולם וללא יוצא מן הכלל עברו מיון רפואי. מיון רפואי זה נערך במדינות המוצא, בעת הגעת העולים ארצה ואף במושבי העולים.

2. וסת נוסף שהונהג והופעל היה מדיניות העלאת יהודים ממדינות שונות. פקידי מחלקת העלייה הגדירו את מצבן הביטחוני של קהילות היהודים שחיו בארצות השונות, ולפי מצב ביטחוני זה החליטו אם להעלותם או אם ניתן להשאירם פרק זמן נוסף כדי לא להעמיס על מערכות קליטת העלייה וההתיישבות במדינת ישראל.

3. וסת נוסף היה ארגון העלייה שלא ממדינות מצוקה באמצעות קביעת מספר העולים בכל חודש על פי תכנון מראש.

במהלך ארבע השנים המוקדמות של העשור הגיעו העולים ארצה לאחר מיון רפואי בארצות המוצא ובעת הגעתם לשער עלייה. בטרם הפניית העולים למקומות קליטתם, נערך מיון סוציאלי של העולים בשער עלייה וביישובים עצמם. מיון זה בחן את מצבו המשפחתי של העולה, את מקצועו, את ידיעת השפה העברית, גילו וידע קודם בחקלאות. אמות מידה אלו סייעו למיון של העולים ובאמצעותם ניסו לאתר את המועמדים הטובים ביותר שהופנו להתיישבות החקלאית. במהלך שש השנים המאוחרות של העשור הראשון שונו מעט אמות המידה והן עסקו בעיקר במבנה המשפחה ובגודלה ופחות בידיעת השפה העברית ובמקצועו של העולה.

השינוי במיון העולים לעלייה ובמיון הסוציאלי להתיישבות החל בשנת 1954. בשלהי שנת 1954 החליטו הסוכנות היהודית וממשלת ישראל לשלוח למדינות שונות בצפון אפריקה צוותי מיון. צוותים אלו כללו נציגים של מחלקות שונות בסוכנות – אנשי מחלקת העלייה, אנשי מחלקת ההתיישבות ונציגי מחלקת הקליטה. לעתים נמנה על הצוות גם רופא. בנוסף לנציגים אלו הצטרפו למיון גם נציגי הארגונים המיישבים – תנועת המושבים והפועל המזרחי. בתקופה זו המיון הרפואי והמיון הסוציאלי קבעו אם משפחת עולים תישלח להתיישבות החקלאית או ליישובי הפיתוח. הליך מיון זה כלל מיון רפואי שבמהלכו נערכו בדיקות רפואיות שונות ומיון סוציאלי שבדק את גודל המשפחה, את מקצועו של אב המשפחה, את הגילים של בני המשפחה ואת הכשירות לעבודה חקלאית.

בפרק השני נידונה סוגיית הפנייתם של העולים למושבי העולים ויישובם לאחר המיון הסוציאלי והרפואי. במהלך ארבע השנים המוקדמות של העשור הראשון, בכפוף לבדיקת המיון הסוציאלי, יכלו העולים להחליט אם ברצונם להתיישב ביישובים חקלאיים, בין אם בקיבוצים השונים ובין אם במושבי העולים.

במהלך שש השנים המאוחרות של העשור הראשון השתנתה תפיסת הפניית העולים להתיישבות. במקום הפניית העולה על פי רצונו ובקשתו אל ההתיישבות, הופנו העולים בעת הגעתם ארצה ישירות אל מושב העולים או לעיירת הפיתוח שאליה מוינו בארץ מוצאם או בעת שהותם באניה שהביאה אותם ארצה. שינוי זה נועד ליצור הליך עלייה והתיישבות מסודרים ויעילים שימנעו התפתחות של מעברות, מחנות עולים, אבטלה וסבל מיותר לעולים. הפניית העולים במהלך העשור נעשתה על פי ארבעה עקרונות שהופעלו במשך כל התקופה הנחקרת:

1. גודל המשפחה ומצב בריאותה שקבעו אם העולים יישלחו אל ההתיישבות החקלאית או אל עיירות הפיתוח. העולים הבריאים הופנו אל מושבי העולים.
2. בהתאם למקום הפנוי שהיה במושבי העולים בעת הגעת העולים. כך ניסו לחסוך בתקציבים.
3. העולים הופנו ליישובים שתאמו, עד כמה שניתן, את תנאי האקלים ואת הנוף שבו היו רגילים לחיות בארץ מוצאם.
4. בהתאם למפתח מפלגתי. עיקרון זה הופעל כבר במהלך שנת 1950, אז יושבו העולים על פי מכסות קבועות לפי השתייכותם לארגוני ההתיישבות השונים. מושבי העולים השונים הוקמו באמצעות התנועה המיישבת (שהשתייכה לאחת המפלגות) ובאמצעות פעילי אותה תנועת ההתיישבות.

החלק השני של פרק זה דן בהקמת מושבי עולים לפי דגם "מודל המקומות המרכזיים" או כפי שכונה בפי המתכננים "ההתיישבות האזורית". דגם התיישבות זה השפיע על תכנון מושבי העולים בעיקר בשש השנים המאוחרות של העשור הראשון. מי שהכתיבו תכנית התיישבות זו היו אריה שרון ורענן ויץ. במהלך שש השנים המאוחרות של העשור הראשון הוקם חבל לכיש כראשון המרחבים שבהם נוסתה תכנית ההתיישבות האזורית ולאחר מכן נפרשה תכנית זו דרומה וצפונה לשאר המרחבים – לנגב הצפוני, לגליל העליון ולעמק יזרעאל. בשנים אלה רוב העולים לארץ הגיעו מצפון אפריקה, ולכן מרבית מושבי העולים שבהם יושבו נבנו על פי תפיסת "ההתיישבות האזורית".

הפרק השלישי עוסק בתוצאות המיון ובהפניית העולים למושבים, בדרכי קליטתם ובהיאחזותם במושבים אלה. הובהר כי מיון העולים נועד אמנם לייעל את מערכת קליטתם ולהפנותם אל מושבי העולים בעת הגעתם ארצה, אך ייעול המערכת לחוד והיקלטותם של העולים במקום שיועד להם – לחוד. לאורך כל העשור הנחקר במחקר זה הייתה עזיבה של

עולים שנשלחו אל המושבים השונים. בסך הכול, כ-31% מבין כלל העולים שנשלחו למושבי העולים עזבו את המושב שנשלחו אליו לאחר זמן מה. העזיבות התכופות במושבים השונים הקשו עד מאוד על התפתחותם החקלאית והחברתית של מושבי העולים. לאור נתון זה ניתן להסיק כי מנגנון מיון העולים והפנייתם אל ההתיישבות נחל הצלחה מסוימת, אך יחד עם זאת לא ברר באופן מלא ומיטבי את העולים שנשלחו אל מושבי העולים, למרות הניסיון המאורגן של משרדי הממשלה השונים ושל מחלקות הסוכנות היהודית השונות להפנות את העולים השונים באופן מושכל.

בפרק הרביעי הוצגו נתונים מספריים על 231 מושבי העולים שהוקמו במהלך כל העשור ובמיוחד באשר לאיכלוסם של מושבי העולים ביוצאי צפון אפריקה. במהלך כל התקופה הנידונה הוקמו 57 מושבי עולים באמצעות עולי צפון אפריקה, ובהם יושבו במהלך כל העשור קרוב ל-19,000 בתי אב. בעת עריכת מפקד האוכלוסין בשנת 1961 חיו במושבי העולים 74,402 נפש, שהיוו באותה עת 15% מההתיישבות הכפרית במדינת ישראל וכ-3% מכל אוכלוסיית המדינה. בעת ההיא חיו במושבי העולים, שיושבו בעולי צפון אפריקה 21,299 נפש, שהיוו כ-29% מכלל התושבים במושבי-העולים. כ-11% מסך כל העולים שעלו מצפון אפריקה התגוררו במושבי העולים. בהמשך הפרק נידונו הבעיות שאפיינו את מושבי העולים. היכולת של הקמת יישובים חקלאיים הייתה מוגבלת בשל מספר עובדות: מחסור במשאבי קרקע ומים; מיעוט משאבי כוח אדם שניתן לרתום לעבודה חקלאית; השקעה ותקציבים מוגבלים מלכתחילה. כל אלו פגעו בקשות ביישובים הללו.

מדדי ההתפתחות שנבדקו במושבי העולים במרחבים הגאוגרפיים שנסקרו היו: רציפות דמוגרפית, מספר ילדים קבוע או עולה בהדרגה במסגרות חינוכיות, מצב התעסוקה והתלות במקורות עבודה חיצוניים, מספר החלקות החקלאיות המעובדות וסוגיהן ומצב פיתוח התשתיות. נראה כי ברוב מושבי העולים מדדים אלו היו נמוכים מאוד. לא הייתה רציפות דמוגרפית במושבי העולים והיו עזיבות חוזרות ונשנות של עולים במשך כל העשור. עובדה זו באה לידי ביטוי גם במוסדות החינוך השונים, שם התקשו לתכנן תכניות למהלך הלימודים בשל עזיבות חוזרות ונשנות של תלמידים. דיווחים על אבטלה במושבי העולים מבהירים כי חלקות חקלאיות רבות לא עובדו כלל. כך לדוגמה מצבם של המושבים גילת ושובה מבהיר עובדה זו בצורה מובהקת. 34 חודשים לאחר הקמתו של מושב העולים גילת, עיבדו תושבי המושב רק 8.5% מסך כל החלקות החקלאיות שעמדו לרשותם, ו-50% מתושביו היו תלויים במקורות תעסוקה מחוץ ליישוב. במושב העולים שובה, 18 חודשים לאחר הקמתו, עובדו 9% מסך כל החלקות החקלאיות ביישוב ו-40% מתושביו היו תלויים במקורות תעסוקה מחוץ ליישוב. מושבי העולים לא היוו במהלך שנות העשור הראשון מסד בטוח לפרנסתם של

תושביהם, עובדה שגרמה להם לחפש מקורות פרנסה מחוץ למקום מגוריהם ועודדה עולים רבים לעזוב את המושבים כדי להתגורר קרוב יותר למקור פרנסתם.

המסקנות העולות ממחקר זה הן:

1. האזור שבו יושב המספר הגדול ביותר של מושבי עולים מצפון אפריקה במהלך התקופה הנחקרת הוא אזור המרכז, כולל אזור השרון. במרחב גאוגרפי זה הוקמו 16 מושבים המהווים 28% מסך כל 57 מושבי העולים שהוקמו באמצעות עולי צפון אפריקה במהלך העשור כולו. במושבים שבאזור המרכז (כולל אזור השרון) התגורר המספר הגדול ביותר של תושבים יוצאי צפון אפריקה בהשוואה למרחבים אחרים. במושבי עולים אלו חיו 7,876 נפש שהיוו כ-37% מסך כל התושבים במושבי העולים שיושבו בעולי צפון אפריקה. ראוי לציין כי מרחב גאוגרפי זה פרוס על פני שטח נרחב הרבה יותר ממרחבים אחרים שנבדקו לצורך הצגת נתונים אלו.

2. מספר מושבי העולים שהוקמו במהלך ארבע השנים המוקדמות של העשור ליוצאי מדינות המזרח, תימן וצפון אפריקה במרכז הארץ כולל אזור השרון הוא 36 לעומת 27 מושבי עולים ליוצאי מדינות מזרח אירופה באזור זה.

3. העבודות היזומות שהופעלו באמצעות הקרן הקיימת לישראל ושבהן הועסקו תושבים במושבי העולים במרחבים השונים היו ייעור, סיקול, הכשרת קרקעות, סלילת כבישים וכן עבודות חקלאיות בקיבוצים השונים בחלק מהמרחבים השונים. אלו תרמו רבות לפיתוח הטענה, השגויה מעיקרה, כי מושבי העולים מוקמו בקרבת הקיבוצים כדי שתושביהם יהוו חוטבי העצים ושואבי המים של הקיבוצים.

העובדות שהוצגו במחקר זה מבהירות כי מושבי העולים של עולי צפון אפריקה לא מוקמו באופן שרירותי רק באזורי ספר מרוחקים ושוממים ומיעוטם בקרבת הגבול. לאור זאת ניתן להפריך טענה הנשמעת מדי פעם על הפנייתם ויישובם של עולי צפון אפריקה במרחבי הספר השוממים באופן ממסדי ומכוון. לטענה זו אין בסיס, לפחות בכל הנוגע להתיישבות במושבים החקלאיים שבה עסק מחקר זה.